

Тибор Живковић

## О СЕВЕРНИМ ГРАНИЦАМА СРБИЈЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

**САЖЕТАК:** Питање северних српских граница у домаћој историографији још увек није у потпуности разјашњено. Анализом латинских, византијских и домаћих извора, односно њиховим сучељавањем, могуће је доћи до потпунијих сазнања о опсегу области која је у средњем веку носила име Србија, са посебним освртом на њене северне/северозападне границе.

**КЉУЧНЕ РЕЧИ:** Србија, границе, Босна, К. Порфиригенит, Поп Дукљанин, Ираклије, Бугари, Угри, Хрвати

Питање северних граница Србије у раном средњем веку још увек није у потпуности решено. Осећа се пре свега недостатак наративних извора или докумената који би помогли осветљавању овог питања, па је број расправа посвећених границама Србије прилично скроман. У оквиру већих дела која се баве историјом Србије (*Хисторија народа Југославије*, *Историја српског народа*, *Историја Срба* Константина Јиречека итд.), питање северне границе Србије у раном средњем веку једва је и дотицано. Иако се узима да је граница Србије ишла „скоро до Саве”, не наводи се подробно ни колико северно ни на коликој ширини, односно на ком потесу ове најдуже реке Балканског полуострва.<sup>1</sup> У расправама које се подробније баве овим питањем северна граница Србије ставља се

---

<sup>1</sup> *Historija naroda Jugoslavije*, I, Zagreb 1953, 245 (М. Динић), сматра да је у оквиру Србије улазио и крај око Тузле, а да се сама област Босне простирала само око горњег тока истоимене реке. На карти X истог дела, границе Србије на северу простиру се до реке Саве на потесу између Босне и Дрине. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 67, 69, сматра да је још дуго после насељавања Срба област Срема и Горње Мезије била под влашћу Авара, док на основу писања Византинца Кинама и Попа Дукљанина верује да је Дрина била граница између Босне и Србије. Јиречеково мишљење преузима и F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 460. Слично, В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 143, уз примедбу да је граница можда ишла и до Саве. *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 162—163 (С. Ђирковић), узима да се у време архонта Часлава територија Србије простирала ка северу до реке Саве у данашњој северозападној Србији и североисточној Босни. Разна мишљења о границама Србије, посебно старије историографије, побраја Р. Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд 1981, 178—353.

знатно јужније на обронке Рудника и Јавора.<sup>2</sup> С друге стране, поједини историчари били су готово уверени, иако не без извесног опреза, да је граница Србије у раном средњем веку допирала „очигледно... скоро до Саве.”<sup>3</sup> Како између ова два мишљења постоје велике разлике, требало би изнова прикупити све расположиве податке и покушати одговорити на питање где су биле северне границе Србије у раном средњем веку. Самим тим, поставља се и питање укупног обима Србије у раном средњем веку, јер оно што се данас назива Србијом у највећој мери није била Србија из раног средњег века.

У истраживању северних граница Србије обично се полазило од списка цара Константина Порфирогенита (944—959) у којима су оцртане границе српских кнежевина на Балканском полуострву. И док су границе Травуније,<sup>4</sup> Захумља,<sup>5</sup> Паганије<sup>6</sup> Хрватске<sup>7</sup> и Дукље<sup>8</sup> прилично јасно приказане у царевом спису, границе Србије су веома замагљене, готово на све четири стране света.<sup>9</sup> Основни проблем у историографији представља питање на које границе је Србије Порфирогенит мислио 948—952. године када је писао 32. поглавље DAI, да ли на оне када је писао

<sup>2</sup> Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 40—41, сматра да, иако извори понекад сведоче о тадашњем присуству српског етничког имена далеко на северу уз токове Саве и Дунава, „за његово озваничење на тим просторима било је сувише рано”. Такође, преузима мишљење Р. Новаковића, Максимовић, *н. д.* 40, нап. 50, да северна граница Србије у X веку није могла прелазити линију Чемерно, Голија, Јавор, Златибор. Упор. Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у средњем веку*, ЗФФ 8/1 (1964) 167 (даље: Новаковић, *О границама*); Р. Новаковић, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, ЗФФ 10/1(1968) 144, 179.

<sup>3</sup> Тако, Б. Ферјанчић, *Долазак Хрватља и Срба на Балканско полуострво (осврћ на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996) 150. М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 57—58 (у даљем тексту: Благојевић, *Преглед*), сматра да се северна граница Србије у X веку долином Колубаре „приближавала Сави”. Следећи нека своја размишљања о доцнијем уређењу теме Србије, T. Wasilewski, *Le theme byzantin de Sirmium-Serbie aux XIe et XIIe siècles*, ЗРВИ 8/2 (1964) 476, такође је закључио да се архонтија Србија простирала сасвим извесно све до реке Саве.

<sup>4</sup> Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, I—II, Washington 1967 (у даљем тексту: DAI I и DAI II за другу књигу коментара), I, 30.98—100: „Од града Декатерана (т. ј. Котора) почиње архонтија Травунија и протеже се до Рагузе (т. ј. Дубровника) а на планинским странама је сусед Србије”; упор. *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 34 (у даљем тексту: *ВИНЈ II*).

<sup>5</sup> DAI I, 30.100—104, „Од Рагузе почиње архонтија Захумљана и протеже се до реке Оронта (т. ј. Неретве) а на обали је сусед Паганије. На планинској страни на северу је сусед Хрватске а спреда Србије”; упор. *ВИНЈ II*, 34.

<sup>6</sup> DAI I, 30.104—105, „Од реке Оронта почиње Паганија и протеже се до реке Цетине...”; упор. *ВИНЈ II*, 34.

<sup>7</sup> DAI I, 30.113—117, „Од реке Цетине почиње земља Хрватска и простире се обалом до граница Истре, односно до града Лабина, а планинском страном у извесној мери пружа се и даље од провинције Истре, док се према Цетини и Ливну граничи са Србијом.”; упор. *ВИНЈ II*, 35.

<sup>8</sup> DAI I, 30.95—98, „Диоклеја је суседству утврђења Драча, тј. Љеша, Улциња и Бара и досеже до Декатере, а на планинским странама је сусед Србије.”; упор. *ВИНЈ II*, 34.

<sup>9</sup> DAI I, 30.117—119, „Земља Србија је испред свих ових земаља, са севера се граничи Хрватском а са југа Бугарском.”; упор. *ВИНЈ II*, 36.

ово поглавље или на оне које су постојале касних двадесетих и раних тридесетих година X века, када је он највероватније прикупио највећи део материјала за писање поглавља о Србима.<sup>10</sup> Ту је посебно важно питање хронологије владавине српског архонта Часлава и тумачења правца ширења његове државе. Овим питањима се посебно бавио Реља Новаковић у више наврата па су и решења до којих је долазио често била супротстављена претходним закључцима а сам аутор их је стварао више на основу претпоставки а мање на чињеницама.<sup>11</sup>

Требало би обратити пажњу на чињеницу да називи римских и доцније византијских провинција у Илирику углавном нестају у делима византијских писаца раног средњег века. У употреби остаје искључиво Далмација, већ као истоимена архонтија и доцније тема, док појмови Мизија и Нова Мизија постају више литерарна метафора за Бугарску. Приобална Дакија (данашња источна Србија) Горња Мезија, Дарданија или Превалитана потпуно нестају из употребе. Питање је да ли су називи ових провинција замењени јединственим називом Србија.<sup>12</sup> Код византијских писаца XI/XII века у употреби су различита имена за Србе — Трибали и Далмати, односно племенска имена народа који су на простору Србије живели још у време пре римских освајања овог простора.<sup>13</sup> Појава више синонима за име Срба, оличено у употреби племенских имена из античких времена, указује и на пространство територије саме Србије, јер Трибали и Далмати свакако нису живели искључиво на простору средњовековне Рашке,<sup>14</sup> за коју се сматра да представља средиште српског племена и језгро државе.

Чињеница је да појам Далмација веома често (али не и искључиво) код византијских писаца обележава само узан приморски појас на којем је постојала архонтија, односно тема Далмација, па се сходно овоме по-

<sup>10</sup> О времену писања 32. поглавља *DAI* видети Љ. Максимовић, *Структура 32. главе сјиса De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25—32.

<sup>11</sup> Тако, Р. Новаковић, *О границама*, 166, сматра да ни Босна заправо није улазила у састав првобитне Србије него да је била тековина Часлава а изгубљена после његове смрти. Исто, *Šišić, Povijest*, 462. Углавном се узима да је Србија под Чаславом доживела територијалну експанзију (освајање Босне) иако сам Порфирогенит о некаквом ширењу српске државе под овим кнезом уопште не говори. Порфирогенит изричито каже да је Часлав средио прилике у земљи и за владара Србије био признат од василевса; упор. *DAI I*, 32.141—145; *ВИНЈ II*, 57.

<sup>12</sup> Дукља је заузимала велик део Превалитане, док су Дарданија, Горња Мизија и део Приобалне Дакије заиста могле да стекну ново заједничко име — Србија. Појам Србија се код византијских писаца први пут јавља у време Константина Порфирогенита, док се на Западу у латинским изворима први пут јавља 1022. године; упор. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Београд 1979 (у даљем тексту: Калић, *Црквене прилике*) 36 и даље.

<sup>13</sup> Видети нпр. *Anne Comnène Alexiade*, ed. B. Leib, I—III, Paris 1937, I, 60.17; II, 115.10—11; II, 115.18. *Ioannes Skylitzes Synopsis Historiarum*, ed. H. G. Beck, Berolini 1973, 353.64—354.73, каже да је Трибалијом и Србијом владао Владимир; упор. *Византијски извори за историју народа Југославије III*, приредили: Г. Острогорски — Ф. Баришић, Београд 1966, 117 (у даљем тексту: *ВИНЈ III*); *Ioannis Zonarae epitomae historiarum, tomus III, libri XIII—XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnæ 1897, 617; *ВИНЈ III* 254.

<sup>14</sup> О појави имена Рашка видети Ј. Калић, *Назив „Рашка” у старој српској историји (IX—XII)*, ЗФФ 14/1 (1979) 79—92.

ставља питање како су савременици називали остали део некада стране римске Далмације. То није ни политички ни топографски недефинисан простор, па, када се изузму Хрватска, Паганија, Травунија, Дукља, Захумље и Конавле, оно што преостаје јесте архонтија Србија која, дакле, покрива остали део некадашње римске Далмације. Доцнија политичка творевина Босна је у раном средњем веку била саставни део Србије и почетке њеног дефинисања као засебне територијалне целине најраније налазимо управо код Константина Порфирогенита, који је назива „земљицом” (χωρίν Βόσωνα).<sup>15</sup> Писац XII века Јован Кинам јасно каже да река Дрина одваја Босну од остале Србије што значи и да је Босна још у његово време сматрана за некадашњи део Србије.<sup>16</sup> На ово је у новије време упозорио и С. Ђирковић, истовремено одређујући и границе Усоре, која у Порфирогениново време није била део Босне, а била је на Врбасу.<sup>17</sup> Природна граница Усоре на северу била је свакако Сава.<sup>18</sup> Поп Дукљанин, независно од свог савременика Кинама, преноси истоветну традицију и сасвим јасно каже да се Србија дели на два дела — Босну и Рашку. Босна се простира од Дрине према Боровој планини (*Mons pini*), док Србија иде до (некадашњег, прим. Т. Ж.) Лапског језера (Метохија).<sup>19</sup>

Требало би се подсетити и на разлоге који су Србе довели на Балканско полуострво јер ту у великој мери лежи и одговор на питање који су простор могли да населе. Наиме, цар Ираклије је Србе и Хрвате позвао да се у име Царства обрачунају са Аварима а заузврат им одредио земљу за насељавање.<sup>20</sup> Заиста, после насељавања Срба и Хрвата Авари више никада неће угрожавати Балканско полуострво и они потпуно нестају из видокруга византијских хроничара. К. Јиречек је сматрао да су Авари једно време задржали власт у северној Србији<sup>21</sup>, али ово мишљење нема упориште ни у материјалним налазима а ни у изворима. Природну границу која је могла да задржи Аваре чинили су Сава и Дунав, а иза ових природних баријера стајала је и реална војна снага Срба и Хрвата. У том случају било би сасвим извесно закључити да су Срби живели у побережју Саве. Самим тим, простор који Срби насељавају морао је добити и адекватно име — Србија. Купа као северна граница Далматинске Хрватске намеће се као граница сасвим спонтано и без Порфирогенинових жупа које он набраја у Далматинској Хрватској,<sup>22</sup> јер та река, те-

<sup>15</sup> *DAI* I, 32.151; *ВИНЈ* II, 58.

<sup>16</sup> Ioannis Cinnami Epitome, *Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, 104.6—10, уз примедбу да је у питању исти народ.

<sup>17</sup> С. Ђирковић, *Насељени градови*, 24; упор. М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Међународни научни скуп, 13—15. децембар 1994, Београд 1995, 59—76.

<sup>18</sup> Ђирковић, *Насељени градови*, 24.

<sup>19</sup> V. Mošin, *Ljetopis Porra Dukljanina*, Zagreb 1950, 54—55 (у даљем тексту: *Ljetopis*). Није у питању Скадарско језеро, како се обично сматра (*Labeatidem*), него језеро које је некада постојало у Метохији. Видети и С. Ђирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовне уметности 29 (1984) 67—83.

<sup>20</sup> *DAI* I 31.8—10; 32.7—10; *ВИНЈ* II, 49

<sup>21</sup> Јиречек, *Историја*, I, 67.

<sup>22</sup> *DAI* I 30.90—94; *ВИНЈ* II, 33—34.

кући од запада према истоку, чини са Савом јединствену природну границу.

Што се тиче западних граница Србије, Константин Порфирогенит врло јасно упућује на одређени закључак говорећи о источним границама Хрватске, жупама Цетини и Ливну,<sup>23</sup> које су суседне „земљи Србији” — *χώρα Σερβλίας*<sup>24</sup> Пошто је Порфирогенит одредио границе Паганије, кнежевине која се простирала између Цетине и Неретве,<sup>25</sup> очигледно је да се Хрватска са Србијом граничила на горњем току Цетине простирући се даље према Ливну и граничила се са Србијом по свој прилици, идући од југоистока према северозападу, на Врану, Љубуши, Виторогу и Цинцару. Ово следи и на основу чињенице да се и Захумље граничи са Хрватском,<sup>26</sup> а та заједничка граница морала је онда ићи искључиво дуж средњег тока Цетине, дакле јужно од Ливна.<sup>27</sup>

Племена у Захумљу, Паганији, Травунији и Конавлима Порфирогенит назива Србима,<sup>28</sup> раздвајајући притом њихово политичко од етничког бића.<sup>29</sup> Овакво тумачење вероватно није најсрећније јер за Михаила Вишевића, кнеза Захумљана, каже да је пореклом са Висле од рода Лицика,<sup>30</sup> а та је река исувише далеко од области Белих Срба и где би пре требало очекивати Беле Хрвате. То је прва индиција која указује да је српско племе можда било на челу већег савеза словенских племена која су са њим и под врховним вођством српског архонта дошла на Балканско полуострво.

Латински извори оваквом тумачењу дају додатну тежину. Франачки летописац Ајнхард бележи да су 818. године на франачки двор стигли посланици Тимочана, Гудушчана и Ободрита који су затражили помоћ франачког цара против Бугара.<sup>31</sup> Притисак Бугара према данашњој источној Србији отпочео је почетком деветог века, када је Крум (?—814), хан панонских Бугара, објединио своју област са балканским Бугарима (око 804. год.) и тиме створио снажну државу велике експанзионе моћи. Његов наследник Омуртаг (814—831) имао је границу са Францима на Драви<sup>32</sup>, а судећи према поменутиим посланствима Тимочана и Ободрита

<sup>23</sup> *DAI I*, 30.91; *ВИНЈ II*, 35, бележи жупанију ή Χαεβίανα као једну од 11 хрватских жупанија. Према, P. S k o k, *Ortsnamenstudien zu De Administrando imperio des Kaisers Constantini Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 225, словенски облик је Хлев'но, одатле Ливно. Упор. *DAI II*, 121. Такође, A. L o m a, *Serbisches und Kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 8 (2000) 101.

<sup>24</sup> *DAI I*, 30.113—117; *ВИНЈ II*, 35.

<sup>25</sup> *DAI I*, 30.104—112; *ВИНЈ II*, 34.

<sup>26</sup> *DAI I*, 30.100—104; *ВИНЈ II*, 34.

<sup>27</sup> I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 152, сматра да је жупанија Ливно обухватала Гламочко и Дувањско поље.

<sup>28</sup> *DAI I*, 33.8—10; 34.3—6; 36.5—7; упор. *ВИНЈ II*, 59, 63—64. Такође, *DAI I*, 32.21—26, да је Ираклије Србе населио у Србији, Паганију, Захумље, Травунију и земљу Конављана; упор. *ВИНЈ II*, 49.

<sup>29</sup> Упор. Љ. М а к с и м о в и ћ, *Покршћивање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 167.

<sup>30</sup> *DAI I*, 33.16—19; *ВИНЈ II*, 60.

<sup>31</sup> *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 205.20—22. Нешто доцније Ајнхард објашњава да су ови Ободрити из Подунавља а не са Лабе; упор. *Einh.* 212.44—213.2, „Abodriti qui contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem.”

<sup>32</sup> *Einh.* 216.32—34.

отпочео је ширење према данашњој источној Србији. Нема сумње да је бугарски притисак у овом правцу довео до сукоба Бугара и Срба у време Омуртаговог наследника Пресијама (836—852) и српског архонта Властимира око 848—851. године.<sup>33</sup> Непосредно пре овог рата Бугари су „прогутали” Моравце, чије постојање независне архонтије потврђује списак адреса словенским кнежевима сачуван у спису *О церемонијама*, где се помиње „архонт Моравије”.<sup>34</sup> Већ 878. године јавља се епископ Сергије у Београду, а 886. године словенске оце Климента, Наума и Ангелара дочекао је бугарски заповедник Београда и одатле их упутио бугарском кнезу Борису.<sup>35</sup>

Сви ови подаци показују да је простор данашње североисточне Србије, долина Тимока и источно од Велике Мораве, био почев од двадесетих година IX века под влашћу Бугарске. Племена која су тамо живела могла би бити нека од оних седам племена које су Бугари после 680. године населили према Аварима.<sup>36</sup> Ово се најпре може применити на Ободрите у Подунављу, а по свој прилици и на Тимочане. Сетимо ли се чињенице да су Срби зауставили продор Авара, а та одбрана је по свој прилици најчвршћа морала бити на Сави и Дунаву, а имамо ли у виду племена Тимочана и Ободрита, која су била под бугарским политичким утицајем, у том случају политичка територија српског племенског савеза на северу није на исток допирала даље од Мачве и Београда.<sup>37</sup>

Следећи податак франачких анала односи се на 822. годину, када је Људевит Посавски, после пропасти устанка против Франака, напустио Сисак и уточиште потражио код Срба, „народа који држи велики део Далмације”.<sup>38</sup> О овој краткој вести писали су многи, а међу њима требало би издвојити С. Првановића и Наду Клаић. Наиме, С. Првановић је закључио да је Борна, кнез Гачана и Тимочана, прешао из источне Србије у Далматинску Хрватску, где се ставио под франачку заштиту, закључивши, помало исхитрено, да су Гачани а самим тим и Борна заправо Срби.<sup>39</sup> Нада Клаић је сматрала да је Људевит Посавски побегао код Срба који су живели око данашњег Срба у Лици и који су заправо били српско острво у хрватској држави.<sup>40</sup> На сву бесмисленост оваквог тумаче-

<sup>33</sup> *DAI I*, 32.38—42; *ВИНЈ II*, 50—51.

<sup>34</sup> *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae bizantine libri duo*, ed. I. Reiskii, Bonnae 1829, 691.8—11.

<sup>35</sup> О њиховом доласку у Београд и о Борисовом односу према њима у Плисни виде-ти *The Long Life of Saint Clement of Ohrid*, ed. I. G. Iliev, *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 96—98.

<sup>36</sup> *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883, 359.7—17; *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, ед. Г. Острогорски, Београд 1955, 225.

<sup>37</sup> Благојевић, *Преглед*, 58, сматра да је источни гранични појас Србије ишао долином Ибра, прелазео Западну Мораву и вероватно долином Колубаре приближавао се Сави.

<sup>38</sup> *Einh.*, 209.13—17, „*Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit.*”

<sup>39</sup> S. Prvanović, *Ko je bio hrvatski knez Borna (Da li je poreklom iz Istočne Srbije)*, *Rad JAZU* 311 (1957) 301—310.

<sup>40</sup> N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 211, на истом месту закључује и да самим тим Босна није била у саставу Србије; *истио*, *DAI II*, 122, уз примедбу да су хрватске жупаније биле и између Пливе и Босне. Упор. F. Šišić, *Povijest*

чења ове вести стоје речи самога Ајнхарда, који каже да тај народ Срба држи велик део Далмације (*magnam Dalmatiae partem*)<sup>41</sup> а за тако мали простор око Срба не би се могло рећи да представља „велики део Далмације”.

Далмација поменута код Ајнхарда односи се на Далмацију у римском смислу<sup>42</sup> јер област у близини Сиска савим сигурно не може да се посматра као град на далматинској обали или на њеном непосредном залеђу. Дакле, следе ли се доследно Ајнхардове речи, излази да су Срби живели у дубини римске Далмације која се иначе простирала све до данашње западне Србије (Чачак). Само тако могу да се схвате летопишчеве речи да је у питању „велики део Далмације”. Други, онај мањи део, знамо да су држали Хрвати, већ на основу писања Константина Порфирогенита.

Обично се у хрватској историографији сматра да се Људевит из Сиска запутио на југ и долином Уне доспео у Срб. Овакво, иначе недопустиво прекрајање извора који јасно каже „код Срба”, значи да је Људевит хрлио у руке свог непријатеља и франачког савезника. Ипак, упркос овој нелогичности, И. Голдштајн сматра да је Људевит побегао у Срб а не код Срба<sup>43</sup> остављајући неразјашњеним како то да Људевит бежи у Срб, који је у оквиру далматинске Хрватске, где у том тренутку влада кнез који је франачки савезник а самим тим Људевитов непријатељ. Природније би било размислити о могућности да се Људевит низ Саву спустио према Србима у Посавини. Речни пут му је свакако био много бржи и једноставнији. Остаје само спорно колико низводно Савом је отпочињала земља Срба.

Поменули смо већ да је С. Ћирковић упозорио да је западна граница Усоре ишла до Врбаса, а да је сама Босна била окружена осталим делом Србије. Даље, према западу, преко Врбаса, на средњем току је била хрватска жупанија Плива око истоимене реке, а северозападно од ње жупе под управом хрватског бана (Лика, Крбава, Гацко).<sup>44</sup> У том случају ушће Врбаса у Саву представља крајњу северозападну границу Србије.

Што се тиче простора североисточне Босне, Порфирогенит каже да се у Србији налази град Салинес,<sup>45</sup> односно данашња Тузла, па је тако јасно да је овај простор такође за савременике био Србија.<sup>46</sup> Даље, узводно Савом, све до ушћа Врбаса био је, како смо већ упозорили, простор Србије. Тиме би највећи део босанског Посавља био у Србији.<sup>47</sup>

*Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 315; такође, S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1967, 39.

<sup>41</sup> Види нап. 37.

<sup>42</sup> Упор. Благојевић, *Преглед*, 59.

<sup>43</sup> I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 168.

<sup>44</sup> *DAI I*, 30.93–94; *ВИНЈ II*, 33.

<sup>45</sup> *DAI I*, 32.151; *ВИНЈ II*, 58.

<sup>46</sup> Слично, Благојевић, *Преглед*, 57.

<sup>47</sup> P. J. Schafarik, *Slavische Alterthümer*, I—II, Leipzig 1844—1847, II, 258, је сматрао да ток Саве одваја Србе од Панонских Хрвата. Исто је мислио и A. Rambaud, *L'empire Grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, 452.

У прилог оваквом тумачењу северне српске границе Константин Порфирогенит кратко бележи да се Србија на северу граничи са Хрватском.<sup>48</sup> Дословце тумачена, ова вест упућује на простор јужно од реке Саве, с тим што се Далматинска Хрватска, следи ли се Константин Порфирогенит, није простирала северно од ове реке. У историографији се сматра да ово „север” треба разумети као „северозапад”.<sup>49</sup> Истина је да Хрватска под кнезом Крешимиром, наследником Трпимировим,<sup>50</sup> доживљава велик војни узлет који бележи Порфирогенит наводећи огроман број војника које је Хрватска била у стању да опреми,<sup>51</sup> па би она можда тада могла да обједини и области између Саве и Драве постајући тако северни сусед Србије. Ипак, од овог броја војника, који је свакако много увећан, и конструкције о могућем ширењу области под хрватским кнезом, важнији је податак о хрватско-бугарском сукобу из 926. године, када су Бугари потучени.<sup>52</sup> Правац бугарског продора је непознат. Он је могао тећи из Србије, која је тада била покорена, или преко Славоније, што је тешко изводљиво јер су се тамо од 896. године учврстили Угри. Дакле, сукоб Бугара и Хрвата одиграо се по свој прилици негде у данашњој западној Босни. Бугарско присуство у околини Београда 886. године, а сасвим извесно и за време Симеона до 927. године, неспорно је, па би у том случају северна српска граница ишла од ушћа Врбаса до ушћа Дрине, уколико не и источније према Београду.

Друго је питање да ли је Мачва у VII веку била у оквиру Србије, односно у време када су се Срби насељавали на Балканско полуострво. Не треба губити из вида важан податак Константина Порфирогенита да су се Срби обратили Ираклију управо преко војног заповедника Београда, где су изгледа и прешли на Балканско полуострво.<sup>53</sup>

Веома поуздан византијски писац Кекавмен из XI века оставио је изузетно важно сведочанство о Србима као о народу који живи у побрежју реке Саве на тешко приступачним местима.<sup>54</sup> Иако је у домаћој историографији утемељено мишљење да је Кекавмен овде тобоже мислио на Дукљу па самим тим погрешно говорећи о Србима у долини Саве,<sup>55</sup> извесно је да он у свом делу врло добро познаје историју Дукљанске кнежевине, важније личности или топографију — нпр. Дубровник, Стон. Стога Кекавмену треба веровати и нема потребе да се сумња

<sup>48</sup> *DAI I*, 30.117—119; *ВИНЈ II*, 36.

<sup>49</sup> *ВИНЈ II*, 36, нап. 113; Благојевић, *Преглед*, 57.

<sup>50</sup> За личности Трпимира и Крешимира видети *ВИНЈ II* 45, нап. 138 са старијом литературом; такође, Goldstein, *Hrvatski*, 248. Претпоставка је да се ради о владарима који су владали после Томислава, дакле Порфирогенитови савременици. Међутим, Порфирогенит јасно каже нешто раније да је Трпимира (око 845—864) наследио Крешимир, па тако треба и разумети ову вест да је хрватска војна сила била најјача управо у време после Трпимирове смрти; упор. *DAI I*, 31.44; *ВИНЈ II*, 43.

<sup>51</sup> *DAI I*, 31.71—74; *ВИНЈ II*, 45. Порфирогенит наводи 60.000 коњаника, 100.000 пешака, 80 великих и 100 мањих бродова. Бројеви су свакако претерани.

<sup>52</sup> *DAI I*, 32.126—128; *ВИНЈ II*, 56.

<sup>53</sup> *DAI I*, 32.18—20; *ВИНЈ II*, 49.

<sup>54</sup> *Cecaumenii Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky — V. Jernstedt, St. Petersburg 1896, 74.16—18.

<sup>55</sup> *ВИНЈ III*, 217, нап. 79.

у веродостојност његовог исказа. Дакле, средином XI века Срби јесу живели у побрежју Саве, једино што је спорно јесте да ли су они живели у Србији или у некој области другог имена.

Дукљанин бележи да је српски краљ Часлав ратовао са Мађарима који су упадали у Босну, тешко их потукао негде у дринској жупанији а затим и сам био ухваћен у Срему и убијен (бачен у Саву).<sup>56</sup> Овде је, највероватније, у питању српски архонт Часлав којег помиње и Константин Порфирогенит и чија владавина је трајала, како се обично сматра, 927—950/960. године.<sup>57</sup> Његови сукоби са Угрима су несумњиво историјске чињенице јер је само као бугарско/византијски савезник против Угра могао да буде доведен на српски престо из Бугарске а уз сагласност Византије. После Часлављеве смрти област Срема (Мачва)<sup>58</sup> изгледа није освојена од Угра, јер већ његов наследник, додуше из друге династије, Бело, доживљава отцепљење ове области која се удружује са Угрима против Србије. После велике победе над савезницима, Бело склапа уговор који необично јасно оцртава северну српску границу. Наиме, према овом уговору Угрима је забрањено да прелазе реку Саву од места где она *истиче* до места где се улива у „велику реку Дунав”. Као терминус *post quem* поп јесте смрт бугарског цара Петра 969. године, коју Дукљанин помиње нешто касније.<sup>59</sup>

Из писања Попа Дукљанина прилично јасно излази да је област под српским архонтима Чаславом и Белом на северу допирала до Београда, који је био у бугарским рукама, па према западу узводно Савом до места где она „истиче” — а тај географски опис могао би да одговара ушћу Врбаса у Саву. Дакле, Посавље је средином X века представљало северну српску границу све до ушћа Саве у Дунав. Међутим, и даље остаје спорно да ли се и ова област називала Србијом?

Одговор би требало потражити у организацији византијских тема које се у унутрашњости Балканског полуострва успостављају после 1018. године и пропасти бугарског царства. Наиме, Константин Диоген, „архонт тамошњих крајева”, кренуо је на самом истеку византијско-бугарског рата на Сирмијум, где се још увек држао бугарски заповедник града Сермон.<sup>60</sup> Византијски заповедник пошао је са простора своје управне јединице, где су два већа војна средишта могли најпре да буду Морава (Маргум) и Београд. На основу печата Константина Диогена, стратега Србије, јасно је како се звала тема у којој је управљао.<sup>61</sup> Пошто је у поход кренуо из „тамошњих предела”, најпре ће бити да је то било из

<sup>56</sup> *Ljetopis*, 64—66.

<sup>57</sup> Ипак, на основу писања Порфирогенита стиче се утисак да Часлав 948/952. године више није међу живима, па се поставља питање да ли би крај његове владавине требало ограничити на ране четрдесете године X века.

<sup>58</sup> За област Мачва и Срем, као и појмове „онострани” и „овострани” Срем, видети М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београда 1978, 44—48.

<sup>59</sup> *Ljetopis*, 72.

<sup>60</sup> *Skylitz.*, 365.15—366.30; *ВИНЈ III*, 138—139.

<sup>61</sup> *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. I, ed. J. Nesbitt—N. Oikonomides, Washington D. C. 1991, № 341, где је Константин Диоген поменут као *πατρίκιје и στρατηγ* Србије.

утврђених Београда и Мораве, па су сходно овоме ова два града била у теми Србији. Да би једна тема добила име Србија морала је већ претходно да постоји истоимена политичка творевина која се звала Србија. Ако је тема Србија допирала до Саве, онда се и претходна политичка област Србија простирала дотле.

Аналогије за овакво тумачење су многобројне. На простору данашње Грчке одржале су се поједине словенске склавиније и више од два столећа по досељавању Словена. Племена Смољана, Дрогубита, Вајунита, Сагудата, имала су своје територије, политичке творевине, потпуно независне или зависне од Царства.<sup>62</sup> Када је Византија ове области коначно уклопила у државни организам, приступило се устројавању епископија. Имена епископија поклапају се са племенским именима, а њихова територија по свој прилици са некадашњом политичком области тих племена. Моравија,<sup>63</sup> Дрогувитија,<sup>64</sup> Сагуданија,<sup>65</sup> Вагенетија,<sup>66</sup> Смољана<sup>67</sup> — епископије су настале на простору некадашњих склавинија — Мораваца, Дрогубита, Сагудата, Вајунита, Смољана. Сличан је случај и са појединим темама, где се једна таква — Дрогувитија јавља у X веку, а настала је без сумње на некадашњој политичкој територији склавиније Дрогубита.<sup>68</sup>

Напоследку, вреди поменути и писмо папе Јована VIII из маја 873. године словенском кнезу Мутимиру. У писму папа овога кнеза позива да се врати у веру својих предака и да се око црквених ствари обрати панонском епископу.<sup>69</sup> У то време панонски епископ био је Методије са седиштем у Сирмијуму.<sup>70</sup> Постоји обимна литература о овом проблему и

<sup>62</sup> О овим склавинијама, видети: Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 86—96.

<sup>63</sup> J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum, nova et amplissima collectio*, Graz 1960, XVII, col. 373 (у даљем тексту: *Mansi*). На тзв. Фотијевом сабору у Цариграду, 879. године, био је присутан Агатон, епископ Мораваца.

<sup>64</sup> *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981, 7.299, 9.185, 10.218, 13.228 (у даљем тексту: *Notitiae*).

<sup>65</sup> Сагуданија или Петра поменута је само у notiцији 13; упор. *Notitiae*, 13.828.

<sup>66</sup> На Фотијевом сабору био је присутан Стефан, епископ Вагенетије (област Вајунита у Епиру); упор. *Mansi*, XVII, col. 376.

<sup>67</sup> *Notitiae*, 7.618, 9.492, 10.582, 13.632.

<sup>68</sup> Тема Дрогубитија јавља се први пут у Ескоријалном тактикону састављеном између 971. и 975. године; упор. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IX<sup>e</sup> et X<sup>e</sup> siècles*, Paris 1972, 267.6.

<sup>69</sup> MGH, *Epistolae VII*, 282.16—30.

<sup>70</sup> Године 869/70. године Методије је постао епископ Сирмијума. Између 870. и 873. био је заточеник баварских епископа и франачког краља Лудовика, да би по ослобођењу из заточеништва поново обављао своју дужност у Панонској дијецези 873—879, када га је папа позвао у Рим; упор. P. Alexander, *The Rarasu, the Bavarian Clergy and the Slavonic Apostles, Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1978, II, 266—293a, посебно стр. 268—269. М. Перојевић, *Ninski biskup Teodozije*, Split 1922, 66 и даље, мислио је да је овде реч о хрватском кнезу Мутимиру и да писмо треба датирати у 878/79. годину. Разлог овим Перојевићевим вратоломијама лежи у томе што Мутимир тобоже није могао да се врати вери својих предака пошто је био први хришћански српски владар. J. Srebrnić, *Odnosaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925 (у даљем тексту: Srebrnić, *Odnosaji*) 135, исправио је Перојевићеву заблуду и потврдио да је овде реч о српском кнезу Му-

личности Мутимира. Хрватска историографија сматра да је у питању неки непознати панонски кнез Мутимир, док српска историографија, иако не без колебања, сматра да је у питању српски кнез којег помиње и Порфирогенит. Оно што је хрватске историчаре одвраћало од Мутимира, архонта Србије, јесте помен Паноније која је предалеко од Србије, чије су границе на Руднику. Међутим, уколико је српска граница била дуж Саве, а самим тим у оностраном Срему — у Мачви, ова препрека бива веома једноставно отклоњена. Наиме, српском архонту је у том случају прва суседна епископија која није под бугарском или византијском црквеном јурисдикцијом управо Панонска дијецеза а писмо папе Јована VIII вреди као потврда о простирању српских граница према северу до реке Саве.

## ON THE NORTHERN BORDERS OF SERBIA IN THE EARLY MIDDLE AGES

by

Tibor Živković

### Summary

Starting with the data from the Emperor Constantine Porphyrogenitus recorded in the act *De administrando imperio*, as well as from the Frankish chronicles from the 9<sup>th</sup> century (Einhard), along with the analysis of the Byzantine writers Kekaumenos and Kinnamos and a domestic writer, Priest Dukljanin, the author discusses the area which, for the contemporaries in the early Middle Ages, was associated with the notion of Serbia. On the basis of the data from the mentioned writers, there follows a conclusion that the area of Serbia in the early Middle Ages, in the North-West stretched to the place where the river Vrbas flows into the Sava while the Northern border of the Serbian state followed the flow of the Sava, all the way to the present Mačva, dividing Serbia from Bulgaria only slightly to the West from Belgrade. The author believes that the data about the Hungarian/Serbian conflicts in Srem and in the Drina district, mentioned by the Priest Dukljanin, are probably true, although their origin is not clear; the data from the Byzantine writer Kekaumenos, who records the Serbs as a nation living in the hilly region of the Sava, are quite reliable, so there is no need to deny their validity justifying this standpoint by Kekaumenos's lack of knowledge about the geography of the described area.

---

тимиру. Исто, Šišić, *Povijest*, 342, нап. 47; *Историја I* (С. Ђирковић) 152, са нап. 29; К а л и ћ, *Црквене прилике*, 29; *Принятые христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси*, ed. Г. Г. Литаврин, Москва 1988, 84. Међутим, у новије време, Кошćак, *Pripadnost*, 320—321, сматра да је у питању панонски кнез Мутимир, а папско писмо датира у време после 880. године.